

В.І. Милько
(м. Київ)

УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМИ ОКРУГАМИ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано зміни в системі управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни. Основну увагу акцентовано на специфіці компетенції попечителів округів, кадрових змінах, фінансових питаннях, добровільних ініціативах та ін. З'ясовано ряд питань, пов'язаних з проявами «шипуноманії» щодо чиновницького апарату, педагогічного персоналу та учнів і студентів навчальних закладів у межах Київського, Одеського та Харківського округів.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, міністерство народної освіти, Російська імперія.

Перша світова війна внесла суттєві корективи та зміни у всі сфери життєдіяльності населення країн, що брали у ній участь. При цьому варто говорити не лише про політичну чи соціально-економічну область, а й культурно-освітню. Глобальний конфлікт, серед іншого, визначив такі зміни, що мали відношення до специфіки управління системою освіти як використання приміщень навчальних закладів для розміщення військ, військовополонених, госпіталів і лазаретів; скорочення державних видатків на освіту і як наслідок, підвищення плати за навчання; спроби посилення урядового контролю й обмеження педагогічної ініціативи тощо. Необхідно підкреслити, що особливості навчального процесу обумовили те, що міністерство народної освіти (МНО) Російської імперії виявилось вкрай не підготовленим до війни, адже багато чиновників і представників професорсько-викладацького складу перебували у літніх відпустках, в тому числі й за кордоном, у Німеччині та Австро-Угорщині.

Говорячи про зміни у системі управління навчальними округами напередодні та в роки Першої світової війни, варто насамперед, вказати на керівні кадрові перестановки у центральному відомстві і специфіку управлінської політики. Протягом досліджуваного періоду посади міністра народної освіти Російської імперії займали Л. Кассо (1910–1914), П. Ігнат'єв (1915–1916) та М. Кульчицький (1916–1917).

Перший із вказаних, Кассо Лев Арістидович, проявивши себе переконаним прихильником консервативно-охоронної політики в освітній сфері, швидко вступив у конфлікт з ліберально-демократичними громадськими діячами. Відтак період його міністерства відзначений реакційними кроками, спрямованими на нівелювання поступок, зроблених відомством під тиском революційного руху протягом 1905–1907 рр. У цьому контексті слід розуміти, що така позиція

цілком відповідала урядовому курсу П. Столипіна та тогочасній внутрішньополітичній ситуації в Російській імперії.

Тиражованим стало цитування у радянській науковій літературі уривку з тексту промови більшовицького депутата IV Державної думи О. Бадаєва на засіданні парламенту 4 червня 1913 р. під час обговорення доповіді бюджетної комісії з приводу кошторису міністерства народної освіти на поточний рік: «...дев'яти десятим населення Росії уряд загороджує шлях до освіти. Так, наше міністерство народної освіти є міністерство поліцейського розшуку, глуму над молоддю, наруги над народним прагненням до знання...»¹. Зауважимо, що проєкт цього виступу був підготовлений В. Леніним і відтак увійшов до «Повного зібрання» його творів. Цікаво, що саме цитовані рядки не були виголошені на засіданні парламенту і, відтак, не зафіксовані у стенографічному звіті, оскільки після слів «чи не заслуговує цей уряд, щоб народ його вигнав?» О. Бадаєв був позбавлений слова².

Говорячи безпосередньо про управлінську політику Л. Кассо, слід вказати, що реформування системи середньої освіти в цей період зводилося, перш за все, до обмеження педагогічної ініціативи вчителів (шляхом затвердження деталізованих навчальних програм) та посилення позашкільного контролю за учнями (було заборонено перебувати на вулиці у пізній час та запроваджено обов'язкове носіння встановленої форми одягу навіть за межами навчального закладу). Крім того, варто говорити про збільшення обов'язкового кворуму на батьківських зборах при обранні батьківських комітетів (до 2/3 від загального числа), що призвело до різкого зменшення чисельності останніх, і, відповідно до послаблення їх ролі в організації навчально-виховного процесу. До того ж таке нововведення фактично ліквідувало джерело поширення демократичних ідей та критики недоліків існуючої системи середньої освіти.

Подібне спрямування в період міністерства Л. Кассо мали і заходи в управлінні вищою школою. Зокрема, обмеження університетської автономії проявилось у ряді випадків звільнення ліберально налаштованих професорів та викладачів (характерний приклад — так звана «справа Кассо»*), виключенні студентів за політичну неблагонадійність та обмеженні повноважень їх самоврядних союзів, забороні зібрань тощо.

Заміна Л. Кассо на посту міністра народної освіти на графа П. Ігнат'єва, хоч і була обумовлена об'єктивними причинами (смертю першого), однак припала на нетривалий період намагань уряду й імператора Миколи II знайти широку підтримку серед прогресивної громадськості. Саме з огляду на це, не отримав відповідного призначення барон М. Таубе, який упродовж практично чотирьох років був заступником попереднього очільника і керував центральним відом-

* «Справа Кассо» – добровільне звільнення на початку 1911 р. близько 130 професорів та викладачів Московського університету (в тому числі й ректора О. Мануйлова, його помічника М. Мензбіра та проректора П. Мінакова) у відповідь на порушення міністром Л. Кассо університетської автономії та посилення «охоронними» циркулярами поліцейських функцій адміністрації навчальних закладів.

ством з жовтня 1914 р. по січень 1915 р. Власне П. Ігнат'єв (рекомендований на призначення головноуправляючим землевлаштування та землеробства О. Кривошеїним, затверджений на посаді 6 травня 1915 р.³) став одним з декількох членів Ради міністрів, які мали гарні відносини з більшістю IV Державної думи — Прогресивним блоком.

Одним з перших кроків нового міністра, ще в період перебування на посаді керуючого справами відомством, стало скликання наприкінці березня 1915 р. наради попечителів навчальних округів, на якій обговорювалася загальна стратегія шкільної політики. Мова йшла, перш за все, про необхідність запровадження єдиної 7-річної школи, дотримання принципу відповідності системи освіти потребам суспільства та інтересам економіки, а також демократизації самого управління. З приводу останнього, П. Ігнат'єв пояснював пізніше свої погляди (на допиті у 1917 р.) наступним чином: «не інакше, як в тісному єднанні з громадськістю та з місцевими силами, в широкій децентралізації, шляхом передачі цілого ряду функцій не посадовим особам, а елементам, вже працюючим і в області педагогії і на цьому шляху, я бачу можливе оздоровлення відомства...»⁴. На практиці цього він планував досягти, перш за все, за рахунок залучення представників громадськості до роботи в педагогічних радах, які мали б право розробляти навчальні плани і програми, вирішувати деякі господарські питання тощо. Слід зазначити, що матеріали вказаної наради попечителів округів позитивно оцінювалися навіть деякими радянськими педагогами і використовувалися у 1918–1919 рр. Так, академік АПН СРСР Ф. Корольов вказував у 1958 р., що «розроблені в різних комісіях і опубліковані зразкові програми та пояснювальні записки до них втілювали в собі все те краще, що мала у своєму розпорядженні ліберально-буржуазна педагогічна думка»⁵.

Утім, вдалося реалізувати лише окремі положення проекту «Ігнат'євської реформи». Зокрема, міністр відновив попередній статус батьківських комітетів, фактично скасувавши всі постанови Л. Кассо з цього приводу, та надав педагогічним радам право розглядати навчальну структуру і зміст навчальних програм. Ряд інших ініціатив П. Ігнат'єва зустріли серйозний опір з боку реакційних монархічних кіл. Так, вже у листопаді 1915 р. на Всеросійському монархічному з'їзді, що проходив у Нижньому Новгороді, була заслухана доповідь голови шкільної секції І. Дудиченка про «антидержавну роботу» міністра. Кінцеве резюме виступу було наступним: «З однієї сторони — космополітизм школи, з іншої — зменшення програм на розсуд самих навчальних закладів, з третьої — заповнення середньої школи єврейством, з четвертої — скорочення числа навчальних років, з п'ятої — безперешкодний доступ вулиці в школу і з шостої — призначення в число учительського персоналу осіб політично неблагонадійних — ось заходи графа Ігнат'єва, які він день у день проводить у російській школі, щоб такими своїми діями, що йдуть від єврейського початку і прогресивного блоку, звести російську державність до нуля і вбити нашу самобутність»⁶. Власне окремі заходи міністра в системі середньої освіти (наприклад, встановлення пільг для дітей і братів військовослужбовців) багато в чому мали позитивні наслідки для єврейського населення, відтак ці ініціативи

вже з травня 1915 р. нерідко блокувалися в Раді міністрів⁷. Подібна реакція спостерігалася й безпосередньо серед чиновників профільного відомства. Зокрема, за саботаж П. Ігнат'єву навіть довелося звільнити попечителя Петроградського навчального округу М. Кульчицького.

По відношенню до професійної освіти, слід відзначити наступні нововведення 1915–1916 рр.:

- розробка плану створення мережі технічних інститутів, потреба в яких визначалася нестачею кількості вищих технічних, сільськогосподарських та комерційних шкіл (не реалізовано);
- розробка проекту нового статуту технологічних інститутів;
- скликання 4–6 березня 1916 р. Особливої наради з реформи вищої технічної школи;
- створення в березні 1916 р. міжвідомчої Ради у справах професійної освіти для централізованого управління навчальними закладами (засідала лише раз — 16–17 листопада 1916 р.)⁸.

У системі вищої освіти П. Ігнат'єву вдалося порозумітися з університетською корпорацією, створити на початку 1916 р. Раду у справах вищих навчальних закладів. Остання займалася розробкою і попереднім обговоренням законопроектів, правил та інструкцій міністерства з метою уніфікації управління підвідомчими навчальними закладами. Крім того, до її компетенції увійшли питання евакуації вищих шкіл, вивчення фінансового становища університетів та інститутів, відкриття нових вузів, розробка правил прийому і т. д.

З міністром П. Ігнат'євим пов'язана також тенденція до послаблення впливу держави на процес управління безпосередньо навчальними округами, зменшення в регіонах відомчого контролю за навчально-виховним процесом. Це проявилася у циркулярній пропозиції міністерства народної освіти від 25 липня 1915 р. щодо розширення повноважень попечителів навчальних округів стосовно вирішення ряду питань місцевого характеру (наприклад, встановлення плати за навчання, відкриття публічних бібліотек та ін.). У мотиваційній частині документа відзначалося: «Вилучення з компетенції місцевих органів цілого ряду питань, певною мірою, безсумнівно, применшило значення їх, надаючи їм характер лише передавальних інстанцій навіть у тих питаннях, у вирішенні яких вони можуть бути найбільш компетентні»⁹. З огляду на це, циркуляр надав попечителям навчальних округів право:

- ініціативи організації при управлінні округу з'їздів директорів та викладачів середніх загальноосвітніх і технічних навчальних закладів;
- залишати учнів з низькими навчальними успіхами на повторний курс;
- переносити за поданням педагогічної ради на осінь випускні й остаточні випробування для тих, хто не зміг здати їх навесні та допускати до здачі тих вихованців, які навчалися в навчальному закладі менше 3-х років;
- видавати матеріальну допомогу не лише працюючим педагогам, а й тим, що працювали раніше та їхнім родинам (з кредиту дирекцій народних училищ).

«Розширюючи у такий спосіб компетенцію місцевих органів і надаючи їм ту повноту, яка робить їх самостійними в широкій області питань, дорученої їм управління справи, міністерство залишає за собою лише загальне спостереження» — вказувалося в документі¹⁰.

Варто відзначити, що в умовах розриву імператора з більшістю IV Державної думи та наростання конфронтації уряду не лише з парламентом, а й більшою частиною суспільства, П. Ігнат'єв не міг довго залишатися на посаді і тому неодноразово просив відставки (зокрема, на початку листопада 1916 р.), яка й була прийнята 27 грудня 1916 р.¹¹ Цікаво, що ще 15 березня 1916 р. імператриця Олександра Федорівна писала у ставку до Миколи II: «Хотілося б, щоб вдалося зупинити ліберальні промови Ігнат'єва в Думі про необхідність створити університети по всій Росії і т. д.; він зламає собі шию в гонитві за популярністю»¹². Характерно, що новим міністром на період до Лютневої революції став вищезгаданий М. Кульчицький, член відомого чорносотенного монархічного «Союзу російського народу».

Переходячи безпосередньо до аналізу специфіки управління навчальними округами України напередодні та в період Першої світової війни, слід насамперед вказати, що в цей час посади попечителів займали:

- у Київському окрузі: О.М. Деревицький (1912–1915) та І.О. Базанов (1915–1917);
- Одеському: В.М. Смольянінов (1912–1916) та П.М. Соковнін (1916–1917);
- Харківському: П.О. Соколовський (1908–1915) та О.Л. Корольков (1915–1917).

Незважаючи на фінансові труднощі, пов'язані з війною, міністерство народної освіти не відмовилося у відповідний період від планів запровадити загальне навчання. Відтак на ці потреби регулярно виділялася суттєва сума. Для прикладу, у 1915 р. в межах Одеського навчального округу розміри вказаних асигнувань сягали 1,459 млн руб. З них (з розподілом по установах, які їх отримали):

- земствам було виділено 1,282 млн руб. (лева частка з них спрямовувалася на побудову нових приміщень шкіл);
- міським, посадським та комунальним управлінням — 93,4 тис. руб.;
- директорам народних училищ — 84,2 тис. руб.¹³

Для порівняння, у 1913 р. відповідне фінансування становило: земствам — 1,093 млн руб.; міським, посадським, комунальним сільським управлінням — 173,066 тис. руб.; директорам народних училищ — 11,8 тис. руб. (загалом — 1,278 млн руб.)¹⁴.

Однак при цьому, відповідно до міністерських розпоряджень від 15 жовтня 1914 р. та від 25 червня 1915 р., нові навчальні заклади сучасно за рахунок казни не відкривалися, а працюючі на баланс відомства не бралися¹⁵.

Зауважимо, що асигнування у 1913 р. на потреби народної початкової освіти 10 млн руб. сприяло суттєвому розширенню мережі відповідних навчальних закладів та, як наслідок, обумовило необхідність збільшення штату інспекторів

народних училищ. Зокрема, загалом по всій Російській імперії їх кількість зросла на 80. З них, наприклад, на Київський навчальний округ припадало три нові посади, по одній на Київську губернію (компетенція інспектора поширилася на м. Київ), Подільську (Кам'янецький повіт) та Чернігівську (Мглинський повіт)¹⁶.

З огляду на численне поповнення штату наглядово-контрольної адміністрації, міністерство 23 липня 1913 р. видало розпорядження, в якому вказувалося наступне: «на вакансії інспекторів народних училищ, що відкриваються, можуть бути призначені лише особи, які отримали вищу освіту або мають звання вчителя вищого початкового училища, за умови практичного знайомства останніх із зазначених осіб з постановкою початкової народної освіти»¹⁷.

15 вересня 1913 р. Л. Кассо вніс на розгляд IV Державної думи «Проект нових штатів управлінь навчальних округів», який був переданий до профільної комісії з питань народної освіти¹⁸. Основною причиною пропонованих змін був незадовільний стан штатів інспекцій народних училищ та попечительських канцелярій, які, в умовах росту чисельності навчальних закладів, не могли повноцінно впоратися зі своїми обов'язками. Зокрема, цим законопроектом передбачалося:

- змінити адміністративно-територіальні межі навчальних округів:
 - а) Київський мав включити Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Холмську губ.;
 - б) Одеський — Херсонську, Бессарабську, Подільську, Таврійську губ.;
 - в) Харківський — Харківську, Воронізьку, Катеринославську, Курську, Тамбовську, Орловську губ.;
- розподілити навчальні округи на три розряди (українські планувалося віднести до 2-го розряду);
- змінити, за рахунок перерозподілу підвідомчих територій, кількість навчальних закладів (для Київського округу — зменшити з 334 до 290, Одеського — зменшити з 325 до 295, Харківського — збільшити з 361 до 385);
- збільшити штат і фінансування управлінь округів: запровадити в округах 1-го та 2-го розрядів посади помічника попечителя (до цього існували лише в Варшавському, Віленському, Казанському, Київському, Московському та Санкт-Петербурзькому), збільшити чисельність інспекторів народних училищ і канцелярських службовців¹⁹.

Цей законопроект залишився лише на папері, оскільки навіть комісія Державної думи не встигла розглянути й затвердити його. Втім, з публікацій періодичної преси дізнаємося, що профільне міністерство продовжувало розробляти плани з подальшого збільшення кількості народних інспекторів. «Міністерство вважає нормою нагляду: 1 інспектор на 75 народних училищ. У теперішній же час є 787 інспекторів при 77 373 школах, що дає більш ніж одного інспектора на 98 шкіл. З цієї причини міністерство передбачає створити в 1914 р. 100 нових посад інспекторів народних училищ. Рахуючи по 3600 руб. утримання в рік одному інспектору, доведеться зробити додаткові витрати в

360 тис. руб. Крім того, в неземських губерніях вирішено створити цілий ряд училищних рад. Всього на цю потребу асигнується 15 000 руб. з тим, щоб витрати на потреби кожної училищної ради становили 250 руб. Таким чином передбачається відкрити нових 60 училищних рад», — писав у березні 1914 р. журнал «Народний вчитель»²⁰. Слід розуміти, що основною функцією названих чиновників та структурних підрозділів був адміністративний контроль та наглядова діяльність за учнями і вчителями. З приводу масштабів наведених фінансових витрат, вказане видання констатувало: «Всього на нагляд передбачається витратити 381 300 руб., що становить 32 руб. 42 коп. з кожних ста рублів, які передбачається щорічно витратити на потреби, пов'язані з введенням загального навчання»²¹.

Характерною, з точки зору підтвердження тези про децентралізацію управління початковою освітою в період міністерства П. Ігнат'єва, є ситуація з правом інспекторів народних училищ призупиняти рішення училищної ради. Так, 11 листопада 1914 р., у відповідь на запит попечителя Московського навчального округу, відомство (в цей період ним керував згадуваний барон М. Таубе) надало такі повноваження вказаним посадовцям²². Позиція міністерства обґрунтовувалася тим, що в іншому випадку відповідне право опротестування перетворилося б на просту формальність. Однак, фактично відтепер один чиновник (інспектор) мав право гальмувати реалізацію будь-якого колегіального рішення училищної ради до розгляду відповідного питання у вищих інстанціях. Утім, вже 6 березня 1915 р. П. Ігнат'єв, у рамках своєї політики децентралізації, скасував роз'яснення від 11 листопада 1914 р. Така позиція була повторно підтверджена і 31 липня 1915 р.²³

Умови Першої світової війни багато в чому визначили специфіку та особливості системи управління навчальними округами протягом цього періоду. Так, з квітня 1916 р., відповідно до рішення особливої міжвідомчої комісії під головування Державного контролера, чиновники та педагогічний персонал Одеського і Київського навчальних округів, що перебували в зоні бойових дій, мали право на отримання доплати у розмірі 80 коп./день²⁴. Варто додати, що саме у період війни, з однак лише з середини 1916 р., виплата надбавок за 5-літній педагогічний стаж почала здійснюватися щомісячно, а не 2 рази на рік, як це було до того²⁵. Очевидно, що таке нововведення було пов'язане із складним економічним становищем і високим рівнем інфляції.

Натомість наявність зовнішнього ворога породила широку кампанію з пошуку його агентів всередині Російської імперії, що охопила й управлінський апарат навчальних округів, викладацький і учнівсько-студентський склад закладів освіти. Досить характерний приклад, пов'язаний із т. зв. «шпигуноманією» в роки Першої світової війни, мав місце в Харківському навчальному окрузі. Так, його попечитель П. Соколовський, котрий був німецького походження, пішов у відставку з огляду на наростання антинімецьких настроїв та поширення на його адресу численних звинувачень у співробітництві з ворожою державою, «вірності присязі Вільгельму II» та ін. (наприклад, у брошурах М. Литвинова та Б. Староверова, публікаціях газети «Вечірній час», зверненні націоналістичної

організації Одеський союз руських людей)²⁶. Зауважимо, що даний випадок був пов'язаний винятково з політичними мотивами, породженими воєнним конфліктом, а не реальними обставинами.

Крім того, міністерство народної освіти активно звільняло чиновників й усувало від занять студентів вищих навчальних закладів — німецьких та австрійських підданих (з 3 вересня 1914 р., до переходу їх у російське підданство), забороняючи також виконання дипломних проектів іноземними мовами (циркуляр від 5 листопада 1914 р.). Лише два студенти юридичного факультету Київського університету отримали піврічну відстрочку для перекладу робіт на російську мову. Більше того, ради університетів почали виключати зі свого складу почесних членів-німців. Наприклад, у Київському університеті на засіданні 17 квітня 1915 р. виключено 8 професорів з Відня, Лейпцига, Бреслау, Берліна, Мюнхена та ін.). Натомість у Новоросійському станом на 1 січня 1915 р. не було німців у числі почесних членів, тому закладу вдалося уникнути цієї ганебної процедури²⁷. Варто констатувати, що міністерство все ж таки давало право попечителям залишати на посадах тих австрійських та німецьких підданих, які були корисні для навчальних округів, обов'язково пропонуючи їм при цьому перейти у російське підданство; і лише після відмови — звільняти²⁸.

Характерно, що при звільненні зі служби німецьких, австрійських та угорських підданих, відповідно до Положення Ради міністрів від 19 листопада 1914 р., робився виняток для осіб слов'янського, французького та італійського походження, про що свідчить подання начальника Одеського воєнного округу на ім'я херсонського губернатора від 3 травня 1915 р.²⁹ Без зволікань з навчальних закладів виключалися, без права навчання в будь-яких інших підвідомчих МНО, ті учні, які «висловлювали вороже ставлення до Росії та співчуття Німеччині»³⁰.

Натомість вихованці реальних училищ та вчительських семінарій, що мали статус біженців з Галичини, безперешкодно приймалися навіть понад комплекту. Про це йшлося у розпорядженні міністра народної освіти П. Ігнат'єва на ім'я попечителя Одеського округу В. Смольянінова від 28 серпня 1915 р.³¹ При цьому з перших днів війни у розпорядженнях МНО вказувалося на необхідність забезпечення спокійної та нормальної атмосфери навчально-виховного процесу.

Крім вказаного, умови війни визначали потребу в кваліфікованих або хоча б належним чином підготовлених воєнних кадрах. З огляду на це, при Київському навчальному окрузі була створена учнівська організація «Юні розвідники Київського навчального округу», яка повинна була «сприяти розвитку молодого покоління, готуючи розвідників до того, щоб вони були достойними громадянами, відважними і сильними захисниками Віри, Царя та Вітчизни»³². Усіма справами вказаної організації, яка включала місцеві осередки — «дружини» з відповідними комітетами, завідував центральний київський комітет у складі попечителя округу (голова) та призначуваних ним заступника, двох членів і начальника організації. Щорічно (23 квітня) у Києві проводився урочистий огляд розвідників. Внутрішня управлінська структура передбачала підпорядкування начальнику організації (при ньому знаходилася канцелярія) місцевих начальників дружин, а останнім — усіх місцевих розвідників. При цьому кожен

регіональний осередок мав свій прапор з вишитим девізом «Будь готовий» і зображенням св. Георгія Переможця, та штампель з написом «Юні розвідники» по краях й «Київський навчальний округ» в середині. Передбачалося, що річне утримання начальника дружин становитиме 1500 руб., а його канцелярії — 500 руб.³³

Досить потужним було загальне патріотичне піднесення, особливо помітне в перший період війни. Цей рух проявився в організації серед чиновників та учнів/студентів навчальних округів різноманітних зборів добровільних матеріальних пожертв на воєнні потреби, відсоткових відрахувань від зарплат. Так, вже на перше після початку війни Різдво, в навчальних закладах Одеського навчального округу приготували подарунки для солдатів («мішки-касети»), про що попечитель В. Смольянінов інформував директорів народних училищ ще з середини листопада 1914 р.³⁴ Ця практика, а також на Великодні свята, у подальшому неодноразово повторювалася. Подібними зборами опікувався місцевий Комітет допомоги борцям за Батьківщину, члени якого добровільно сплачували на потреби війни по 2% з першої сотні рублів зарплати, 3% — з другої сотні, 4% — з третьої і т.д.³⁵ Загальна сума таких відрахувань лише за період з 12 серпня 1914 р. по 9 липня 1915 р. становила 147 527 руб., тобто більше 47% від усього бюджету організації³⁶. Крім того, В. Смольянінов рекомендував керівникам навчальних закладів надсилати в комітет вільні запаси білизни для подальшої відправки на театр воєнних дій³⁷.

Регулярно організовувалися і збори пожертвувань серед учнів шляхом гурткового збору та за квитанційними книжками. Відповідні суми, розмір яких починався від 1,4 руб., ретельно і точно публікувалися у періодичних звітах Комітету допомоги борцям за Батьківщину. Натомість дирекції народних училищ широко практикували проведення лотерей. Зокрема, у 1915 р. у межах Херсонської губернії, лотерея, влаштована інспектором Бериславського вищого училища принесла прибуток близько 1200 руб., а лотерея в Одесі (проведена 29 березня 1915 р.) — близько 10 000 руб.³⁸ Подібні заходи проводилися і в інших регіонах. Так, більше 5 тис. руб. вдалося виручити у ході проведення лотереї в Катеринославі та ін.

У цілому, про масштаби діяльності Комітету допомоги борцям за Батьківщину можна об'єктивно судити на основі його звітів, які регулярно публікувалися в неофіційному відділі щомісячного відомчого видання «Циркуляр по Одеському навчальному округу». Так, у період роботи комітету з середини серпня 1914 р. по травень 1915 р. загальна сума коштів, що надійшла у його розпорядження становила 266 875 руб., а до початку липня 1915 р. її розмір збільшився до 312 866 руб. (крім того, варто брати до уваги збір продуктів, речей, ліків, книг та ін.). Гроші зазвичай використовувалися для передачі в діючу армію, утримання двох лазаретів, облаштування рухомого складу, купівлю необхідних для солдатів речей (починаючи від одягу і закінчуючи чайниками та сірниками) і продовольства. При цьому для їх ефективного збереження та прискореної передачі комітет навіть відкрив весною 1915 р. стаціонарний склад у Перемишлі, яким завідувало окреме відділення³⁹. 14 квітня

1915 р. під час візиту Миколи II до Одеси, від імені комітету імператору було вручено 50 тис. руб. на потреби армії.

Таблиця 1

Основні статті прибутку Комітету допомоги борцям за Батьківщину Одеського навчального округу (з 12 серпня 1914 р. по 9 липня 1915 р.)⁴⁰

Стаття прибутку	Сума коштів (руб.)
1	2
Добровільні процентні пожертвування з зарплати та інших видів винагороди службовців округу	147 527,85
Збір з патріотичних вечорів, ранків, спектаклів, лекцій, вистав та базарів	60 058,05
На утримання лазаретів та іменних ліжок	37 724,2
Пожертвування за квитанційними книжками	30 626,58
Виручка від влаштованих лотерей	18 776,26
Одноразові добровільні пожертви	6563,68
Гуртковий збір серед учнів навчальних закладів	4200,93
Виручка від продажу виданих комітетом художніх відкритих листів	2171,12
Пожертви із спеціальних коштів навчальних закладів	1826,64
Виручка від продажу виданого Комітетом патріотичного збірника «Вінок Героям»	1154,10
Інші	2236,7
Загалом	312 866,11

Натомість при Управлінні Київського НО активну діяльність розгорнули Комітети з надання допомоги пораненим, їх сім'ям та російським військово-виполоненим. Зокрема, 16 травня 1916 р. було затверджено «Положення про військово-санітарний поїзд № 96 Київського навчального округу імені його імператорської високоності великого князя Миколи Миколайовича», який, по суті, був утворений ще в жовтні 1914 р. «Комітетом при Управлінні Київського навчального округу з надання допомоги пораненим та сім'ям запасних»⁴¹. До особового складу поїзда, який включав 33 вагони і був розрахований на більше, ніж 500 поранених і хворих, входили: головноуповноважений (керівник), медичний персонал (старший та молодший лікарі, 8 сестер милосердя та фельдшерів), господарський персонал (завідуючий і його помічник), команда санітарів і залізничних службовців (грубники, слюсарі, провідники та ін.)⁴².

Вказаний комітет, очолюваний попечителем, також регулярно здійснював збір пожертвувань у навчальних закладах. Крім того, у своїх циркулярах від 3 та 11 грудня 1914 р. попечитель КНО звертався до чиновників і службовців округу із закликом про здачу на потреби армії теплих речей та білизни: шоломів, теплих

жилетів, фуфайок, сорочок, кальсонів, рукавиць, онуч тощо⁴³. Відповідні подарунки пересилалися безкоштовно і збиралися в педагогічному музеї для відправки в діючу армію. А під час візиту імператора Миколи II до Києва 27 січня 1915 р. вказаний комітет вручив йому зібрані 25 тис. руб. на потреби армії. Крім того, на добровільні пожертви чиновників КНО, учнів та їх батьків у Києві було створено військовий лазарет з відділенням у Петрограді⁴⁴.

У Харкові під госпіталі були виділені приміщення технологічного інституту, 3-ої та 4-ої чоловічих гімназій, 1-го реального училища; а також регулярно організовувалися збори добровільних пожертв. Зауважимо, що у першому випадку, облаштування лазаретів, відповідно до рекомендації міністерства народної освіти та з огляду на можливі санітарно-гігієнічні ризики, відбувалося у повністю звільнених від занять приміщеннях⁴⁵.

Окремо варто вказати, що для організації збору коштів чи будь-яких матеріальних речей серед учнів і студентів необхідно було отримати дозвіл попечителя округу. Відповідні циркуляри засвідчують, що чиновники не відмовляли у цьому. Серед подібних ініціатив варто назвати наступні: збір наприкінці грудня 1914 р. та у січні 1915 р. комітетом «Київ — Сербії та Чорногорії» пожертв серед учнів Києва, залучення Київським комітетом Всеросійського міського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам учнів середніх навчальних закладів Києва до участі в розважальних заходах для хворих та поранених на різдвяні свята у 1915 р. та ін.

Названі добровільні ініціативи в межах навчальних округів активно підтримувало і центральне відомство. Для прикладу, у квітні 1915 р. міністерство народної освіти пропонувало керівництву навчальних закладів залучати учнів до організації загальноосвітніх і релігійно-моральних читань, бесід та занять з ремесел і ручної праці серед поранених воїнів, що розміщувалися в численних лазаретах⁴⁶.

Насамкінець зауважимо, що відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 16 квітня 1915 р., діти осіб, призваних до діючої армії, мали право на першочергове зарахування до усіх навчальних закладів МНО. Натомість з цього числа, діти осіб, що отримали відзнаки, а також вбитих і поранених, при задовільній здачі іспиту приймалися поза конкурсом (винятком в обох випадках були євреї, для прийому яких діяло окреме Положення)⁴⁷. Подібно до цього, за студентами, що перебували у війську, зберігалось право на отримання стипендії протягом всього періоду служби (розпорядження від 16 лютого 1915 р.).

Подальші події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. зумовили необхідність корінних реформ, в тому числі і в сфері освіти. Їх основним наслідком була зміна системи управління навчальними закладами, яка спочатку проявилася у зміні керівництва навчальних округів, а потім і загалом їх ліквідації наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.

Отже, напередодні та в період Першої світової війни специфіка управлінської політики міністерства народної освіти Російської імперії напряму залежала від позиції консервативних владних кіл. Відтак, зміна очільників

відомства, наприклад, призначення П. Ігнат'єва, демонструвала не стільки намір структурно реформувати систему освіти, скільки досягти тимчасового тактичного порозуміння з ліберальними колами Державної думи та суспільства. Саме в рамках цієї позиції й відбувалися зміни в управлінні навчальними округами України. Крім того, умови війни визначили, поряд із традиційними питаннями навчально-виховного та адміністративно-господарського характеру, важливість розв'язання й ряду інших, зумовлених необхідністю мобілізації матеріальних ресурсів на потреби фронту, організації для нього різних видів допомоги та безпосередньо пристосування закладів освіти до воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Ленин В.И.* К вопросу о политике министерства народного просвещения (дополнения к вопросу о народном просвещении) // *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. — М.: Изд-во политической литературы, 1973. — Т. 23: Март—сентябрь 1913. — С. 135.

² Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 г., сессия первая / Стенографические отчеты. — Ч. 3: Заседания 55–81 (с 27 мая по 25 июня 1913 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913. — Стб. 699.

³ Именной Высочайший Указ, данный Правительствующему Сенату // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1915. — № 6. — С. 741.

⁴ Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. Ред. П.Е. Щеголева — Т. 4: Допросы и показания: гр. П.Н. Игнат'єва, гр. С.И. Велепольского, Н.В. Плеве, А.Н. Хвостова, А.А. Рейнбота (Резвого), кн. В.М. Волконского, И.Н. Лодыженского, Н.Е. Маркова, А.А. Нератова, А.Н. Веревкина, А.И. Гучкова, П.Н. Миллюкова, Д.Н. Дубенского. — М., Л.: Госиздат, 1926. — С. 6.

⁵ *Королев Ф.Ф.* Очерки по истории советской школы и педагогики: 1917–1920. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. — С. 51.

⁶ *Дудниченко И.И.* Граф Игнат'єв и развал русской школы. — Саратов: Волга, 1916. — С. 8.

⁷ Падение царского режима... — Т. 4: Допросы и показания... — С. 4.

⁸ *Полежай В.Г.* Реформа российского образования 1915–1917 гг. По материалам журналов Министерства народного просвещения и Русского технического общества // «Alma Mater» (Вестник высшей школы): научный журнал. — 2011. — Вып. 11 (декабрь). — С. 89–94 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.almavest.ru/ru/favorite/2012/02/08/285/>

⁹ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 42, оп. 35, спр. 1909, арк. 12.

¹⁰ Там само, арк. 12–13.

¹¹ На наш погляд, спеціалізоване дослідження освітньої політики П. Ігнат'єва повинне ґрунтуватися, серед іншого, й на основі неопублікованих у повному обсязі мемуарів графа, рукопис яких знаходиться в Бахмет'євському архіві Колумбійського університету США.

¹² Переписка Николая и Александры Романовых. — М.; Л.: Госиздат, 1926. — Т. 4: 1916 год. — С. 154.

¹³ Краткие сведения об ассигнованиях Министерства народного просвещения в 1915 г. на нужды по введению всеобщего обучения в Одесском учебном округе // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 869–871.

¹⁴ Краткие сведения об ассигнованиях Министерства народного просвещения в 1913 г. на нужды по введению всеобщего обучения в Одесском учебном округе // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1914. — № 2. — С. 283–286.

¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 1520, арк. 53.

¹⁶ Учреждение 3 новых должностей инспекторов народных училищ в Киевском учебном округе // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1913. — № 10. — С. 663.

¹⁷ Назначение на должности инспекторов народных училищ только лиц, достаточно подготовленных // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1913. — № 7. — С. 493–494.

¹⁸ Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Указатель к стенографическим отчетам: части 1–5: заседания 1–111: (15 октября 1913 г. — 14 июня 1914 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1914. — С. 456.

¹⁹ Блинов А.В. Принципы государственной политики в области управления образованием на территории Западной Сибири в XIX — начале XX века // Роль государства в хозяйственном и социокультурном освоении Азиатской России XVII — начала XX века: сб. материалов регион. науч. конф. / [отв. ред. М.В. Шиловский]. — Новосибирск: [б. и.], 2007. — С. 291–293.

²⁰ Увеличение числа инспекторов // Народный учитель. — 1914. — № 12 (март). — С. 18.

²¹ Там же. — С. 18.

²² Неприведение в исполнение решений училищного совета в случае разногласия его с мнением инспектора народных училищ // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 1. — С. 50–51.

²³ Приведение в исполнение постановлений училищного совета при несогласии с ними инспекторов нар. училищ // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 4.

²⁴ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 621, арк. 12.

²⁵ Там само, спр. 670, арк. 187.

²⁶ Див.: Староверов Б. Немецкое пленение Харьковского университета. — Х.: Типография «Мирный труд», 1915. — С. 36.

²⁷ Черказьянова И.В. Профессор П.Э. Соколовский во главе Харьковского учебного округа // Университеты. Наука и просвещение. — Х., 2004. — № 3. — С. 68–69.

²⁸ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 2794, арк. 109.

²⁹ По вопросу об исключении со службы неприятельских подданных // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 8. — С. 1154.

³⁰ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 1909, арк. 17.

³¹ Там само, спр. 1520, арк. 37.

³² Положение об организации разведчиков при Киевском учебном округе. — К.: Типография Товарищества И.Н. Кушнерев и К⁰, 1915. — С. 3.

³³ Там же. — С. 3–5, 8.

³⁴ Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 621, арк. 2.

³⁵ Там само, спр. 2794, арк. 107.

³⁶ Отчет № 10 о деятельности Комитета помощи борцам за Родину, учрежденного Одесским учебным округом, с 9 июня по 9 июля 1915 г. // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 8. — С. 922.

³⁷ О препровождении в Комитет помощи борцам за Родину запасов белья и других полезных в солдатском обиходе предметов для отделения Комитета на театре военных действий // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 825–826.

³⁸ Об увеличении средств Комитета помощи борцам за Родину // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 837.

³⁹ Отчет № 8 о деятельности Комитета помощи борцам за Родину, учрежденного Одесским учебным округом, с 9 апреля по 8 мая 1915 г. // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 647–648.

⁴⁰ Отчет № 10 о деятельности Комитета помощи борцам за Родину... — С. 922.

⁴¹ Див.: Положение о военно-санитарном поезде № 96 Киевского учебного округа имени Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Николаевича. Утверждено Комитетом при Управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных в заседании 16 мая 1916 года. — К.: Типография Товарищества И.Н. Кушнерев и К^о, 1916. — 27 с.

⁴² Положение о военно-санитарном поезде № 96 Киевского учебного округа... — С. 9, 22.

⁴³ Наиболее желательные подарки для армии — теплые вещи и белье // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 1. — С. 83.

⁴⁴ Поднесение Его Императорскому Величеству 25 000 руб. на нужды войны и посещения окружного лазарета // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 2. — С. 180.

⁴⁵ Устройство лазаретов для раненых воинов при учебных заведениях // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1915. — № 1. — С. 51.

⁴⁶ Об организации при посредстве учащихся в лазаретных помещениях для раненых воинов чтений, бесед и занятий по ремеслам и ручному труду // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 763–764.

⁴⁷ По вопросу о приеме в учебные заведения детей лиц, призванных в армию // Циркуляр по Одесскому учебному округу. — 1916. — № 6. — С. 751.

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2014 р.

УПРАВЛЕНИЕ УЧЕБНЫМИ ОКРУГАМИ УКРАИНЫ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Проанализированы изменения в системе управления учебными округами Украины накануне и в годы Первой мировой войны. Основное внимание акцентировано на специфике компетенции попечителей округов, кадровых изменениях, финансовых вопросах, благотворительных инициативах и др. Выяснено ряд вопросов, связанных с проявлениями «шпиономании» по отношению к чиновничьему аппарату, педагогическому персоналу, учащимся и студентам учебных заведений в пределах Киевского, Одесского и Харьковского округов.

Ключевые слова: учебный округ, попечитель, министерство народного просвещения, Российская империя.

**EDUCATIONAL DISTRICTS MANAGEMENT IN UKRAINE BEFORE
AND DURING THE FIRST WORLD WAR**

Changes in system of educational districts management in Ukraine before and during the First World War are analyzed. Main attention is paid to competence of district leaders, staff changes, financial issues, charitable initiatives etc. Number of issues linked to manifestations of «espionage craze» towards bureaucracy, teaching staff, pupils and students educational institutions in Kyiv, Odessa and Kharkiv districts are found out.

Keywords: *educational district, the Trustee, Ministry of National Education, Russian Empire.*